

מדור מיוחד

מרחבים של הפרדה

הקדמה:

הפרדות מרחביות ומרחבים של הפרדה – פרספקטיבות תכנוניות במבט היסטורי ועכשווי

ליאורה ביגון, עורכת אורחת

תקציר

ההקדמה סוקרת בקצרה את תופעת ההפרדה המרחבית על פניה הפיזיים והתפקודיים במגוון תרבויות של תכנון, בראי היסטורי ועכשווי. נקודת המוצא היא שההפרדה המרחבית אינה רק פן בלתי נפרד מהמורפולוגיה של ההתיישבות האנושית מראשית ימיה, אלא שהיא משקפת כוחות עמוקים יותר המופעלים על הנוף, של היררכיות חברתיות, פוליטיות וכלכליות. פעמים רבות, קווי ההפרדה מייצרים אזורים ואזורי-ביניים בקני-מידה שונים ברמה הפיזית והטריטוריאלית – ומכאן גם "מרחבים של הפרדה" בכותר המדור הנושאי. אזורים אלו פותחים פתח להבנת יחסי הכוחות הרשמיים והבלתי רשמיים המכוננים על המרחב, ולהבנת הדינמיזם הקונפליקטואלי הטבוע בהם תוך העלאת שאלות אתיות. על רקע זה, לצד הדיון ההיסטורי, ההקדמה מציגה את התרומות במדור, תוך הדגשת הזיקה ההדוקה שלהן לנושא החתך, וכן את הרלוונטיות של התרומות לפרקטיקה ולשיח התכנוני ברמה הגלובאלית כמו גם בהקשר הישראלי.

ההיררכיה המרחבית היא תופעה המלווה את המורפולוגיה של התיישבות האנושית משחר היווצרותה. תופעה זו ארוגה היטב הן בהיסטוריה של התכנון הן בספרות המחקר של התכנון ושל הגיאוגרפיה העירונית, התרבותית והפוליטית. בחרנו לקבץ במדור זה מספר תרומות העוסקות בחלוקות מרחביות כתוצאה ממדיניות תכנונית בזמנים ובהקשרים שונים, במישור הגלובאלי והארצי. הכותר שאימצנו עבור המדור טומן בחובו לכאורה סתירה פנימית, בדמות 'מרחבים' אל מול 'הפרדה'. אולם מתוך השמת המונחים הללו זה לצד זה נולד שיח ער, לעתים משלים ולעתים מאתגר, בין ובתוך הסוגיות ומקרי-המבחן הנידונים. כפי שעולה מהתרומות, קווי ההפרדה מייצרים אזורים ואזורי-ביניים בקני-מידה שונים ברמה הפיזית והטריטוריאלית. אזורים אלו פותחים פתח להבנת יחסי הכוחות הרשמיים

והבלתי רשמיים המכוננים על המרחב, ולהבנת הדינמיזם הקונפליקטואלי הטבוע בהם תוך העלאת שאלות אתיות. הדיון במרחבים של הפרדה מתרכז על כן ברובו בממדים הפיזיים והתפקודיים של המרחב בדמות חלוקה, היררכיזציה, דיפרנציאציה, סגרגציה או גטואיזציה מכל סוג שהוא; של טריטוריה פרטית, ציבורית או לאומית; ברמה האישית, העירונית, האזורית או העל-אזורית. לצד זאת, ההפרדות המרחביות ומרחבי ההפרדה נתפשים בכל התרומות כסימפטום של כוחות עמוקים יותר ובעלי עוצמה המשפיעים על הנוף – כוחות מדינתיים וקולוניאליים הפועלים 'מלמעלה למטה', וכוחות בעלי אופי חברתי, עממי ואף נפשי הפועלים 'מלמטה למעלה'. אלו מעוגנים היטב במצבים פוליטיים קונקרטיים, בשינויים כלכליים וחברתיים, ומעלים שאלות העומדות מעבר לזמן באשר ליחס 'לאחר', לאתניות ולגזע.

הדיון במרחבי הפרדה בראי פרקטיקות תכנוניות, מודלים וקונפיגורציות עירוניות ואזוריות נע כאן לאור הגיון תמטי, כרונולוגי וגיאוגרפי: החל מדיון במרחב מופשט ופרטי תוך מעבר למרחב ציבורי ופוליטי, החל ממרחב על-זמני לעבר זה ההיסטורי ומשם לתופעות עכשוויות; והחל ממרחב גלובאלי לעבר ישראלי-פלסטיני ספציפי. נושא החתך משמש כאן גם נקודת מפגש אינטר-דיסיפלינרית יוצאת דופן של חוקרים מתוך תחומים שונים אשר לצד התכנון העירוני והאזורי, עומדים על: פילוסופיה, אדריכלות והיסטוריה אדריכלית, היסטוריה עירונית ותכנונית, תכנון עירוני, גיאוגרפיה פוליטית ומשפט. מדור זה נערך בהשראת מושב נושאי (בינלאומי) שאורגן על ידי עזנה לנגטל וליאורה ביגון תחת כותר דומה עבור הכנס השנתי ה-56 של האגודה הגיאוגרפית הישראלית, שנערך באוניברסיטה העברית בדצמבר 2015.

*

תכניות של חלוקות מרחביות תוך הקצאת שימושים מסוימים לאזורים מסוימים או קבוצות חברתיות, או איזור (zoning), נתגלו ביישובים וערי מדינה שחלקם קדומים מאוד. שרידי העיר השומרית אור במסופוטמיה (דרום עיראק כיום), המתוארכת לאלף הרביעי לפני הספירה, מציגים מערכת ריכוזית הגמונית וביורוקרטית; ומונהגיו-דארו (דרום פקיסטן של היום) מהאלף השלישי לפני הספירה חושפת את מתווה ה'גרידי' העירוני המוקדם ביותר המוכר עד כה, מה שדרש תכנון מראש והתארגנות חברתית ברמה גבוהה תוך הקצאה היררכית של שטחים עבור פונקציות ציבוריות ופרטיות, בהתאם למעמד החברתי (Stanislawski 1946). באתר הארכיאולוגי "זימבבווה הגדולה" נתגלה קומפלקס אריסטוקרטי מימי הביניים דרכו שלטו מספר שושלות על פנים היבשת הכפרי וכוננו אימפריה בין נהר הזמבזי לנהר הלימפופו. ההיררכיה והפונקציה של הקומפלקס, שהכיל את מגורי השליטים ואתרי פולחן, קיבלו ביטוי חומרי מוגדר מאוד במערך לבני הגרניט. בהיעדר מקורות כתובים או עדויות אחרות שיעידו על כוונות ושיקולי המתכננים, השלטון הקולוניאלי של המיעוט הלבן הגלה מן המדינה את מפרסם דו"ח החפירה המדעית המקיפה הראשונה, אשר ייחס את תכנון האתר לאבות הקדומים של הרוב האפריקאי בני השונה (Garlake 1982). מנגד, רוברט מוג בה, שליט זימבבווה הראשון (אשר עד לכתיבת שורות אלו עדיין לא סיים את כהונתו), השתמש באתר בכדי להעניק לגיטימציה למדיניותו המשתנה. בתחילה טען שהקומפלקס מייצג "סוציאליזם אפריקאי" כאותס פרה- וגם

פוסט-קולוניאלי, זאת תוך כדי דיכוי אלים של המיעוט האתני בני הנידבלה במדינה. לאחר מכן, טען מוגבה שהשרידים מגלמים את הצבירה הטבעית לכאורה של הכוח וההון בידי האליטה השלטת. פרוורטי במידת מה, מצב זה משמש דוגמה לזיקה האינהרנטית בין נושא החלוקות המרחביות ובין הפרקטיקה התכנונית מחד, והמדיניות הפוליטית מאידך – זיקה עליה יתעכב מדור זה.

בעוד שאין לנו מקורות כתובים המעידים על הקריטריונים וחוקי התכנון שאומצו על ידי קהילות שהתיישבו לפני שנת 500 לפני הספירה, ההתיישבות באשר היא מייצרת תחרות וקונפליקט על שליטה מרחבית. אחד המאפיינים ההכרחיים להגדרת יישוב עירוני, לפי האורבניסט קוסטוף, הוא קיום ריבוד כלכלי, תעסוקתי, אתני וחברתי (Kostof 1991, 38). מכאן שבכל סוג של תכנית, המגלמת מטבעה סוג של שליטה מרחבית, טמונה אבחנה בין הכלה להדרה. אם נפתח את ההגדרה של התכנון אל מעבר לפרקטיקה המודרנית הספציפית כפי שהתגבשה בתחילת המאה העשרים במטרה לעסוק בפיתוח הפיזי, החברתי והכלכלי של ערים ואזורים, ונבחן את המאפיינים התכנוניים של ערים לאורך ההיסטוריה, נוכל לעקוב תמיד אחר אלמנטים של הכלה והדרה. גם מעבר לביקורת העכשווית על ההכוונה המדינית של התכנון המודרניסטי, ביקורת אשר תרמה להגברת הנראות של הבלתי-נראה בדמות מגוון קהילות מוחלשות (למשל Sandercock 1998), ברמה הבסיסית ביותר של התכנון, הכלה של שימוש אחד משמעה הדרה של שימושים אחרים. הכלה של שטחים ציבוריים מרמזת על הדרה של שטחים פרטיים ולהיפך, גם אם הושגה בהסכמה ללא קונפליקט, כך שניתן לטעון שפעולות התכנון מבוססות על האבחנה ודרכי האבחנה בין הכלה להדרה מרחבית (Mazza 2009, 131).

על הפן הפוליטי הטבוע עמוקות בנוהגי התכנון כפי שעוגן לראשונה במקורות הכתובים הנקשרים לעיר היוונית, עמד באופן חלוצי החוקר לואיג'י מאצה. זאת באמצעות ניתוח שתי פסקאות מספרו של אריסטו פוליטיקה (Politics או Πολιτικά), על אודות היפודמוס ממילטוס. היפודמוס נחשב בספרות המחקר כהוגה תכנית ה"רשת" העירונית (grid), אם כי תכנית זו הייתה בשימוש מאות שנים לפני יישומה במילטוס בעקבות ההרס הפרסי, או בפיראוס. ספרות זו העצימה את הפן האסתטי של מקצוע התכנון, ולאורה דברי אריסטו על היפודמוס כמי ש"המציא את חלוקת הערים" הובנו על הממד הפיזי-גיאומטרי בלבד. אולם בהדגישו את הקשר עליו הצביע אריסטו בין היות היפודמוס הן פילוסוף מדיני הן מתכנן, מאצה הצליח לעגן היטב את הזיקה בין התכנון המרחבי לחוקה המדינית. לפיו, היפודמוס לא הציע רק תכנית של עיר, אלא טכניקה של חלוקה לאזורים בשייכו שלושה מעמדות קרקעיים שונים לשלוש פונקציות שונות של מעמדות חברתיים. בכך התקיימה התאמה חלקית בין הארגון הפוליטי של העיר (חלוקה למעמדות) לבין התכנית המרחבית (חלוקה לאזורים) כאשר החידוש של היפודמוס היה בהפיכת המטרה הפוליטית לגלויה ובהכפפת החלוקה המרחבית אליה (Mazza 2009; Mazza 2016). ניתן להחשיב את היפודמוס, על כן, כאדם הראשון אשר הגשים וערך רציונליזציה ופופולריזציה לקשרים בין קרקע וחוק, ובין תכנית ו(נציב מחדש של) אזרחות. להערה מהותנית על אופי התכנון כפרקטיקה פוליטית של שלטון מרחבי מעבר לפרקטיקה טכנית, ראו

גם ביקורת א. אלכסנדר את ספרו של מאצה (Mazza 2016) במדור "חלון על העולם" בגיליון זה.

מאצה עקב אחר שתי אסטרטגיות סותרות בתכנית הפוליטית של היפודמוס: מחד, האבחנה הטריפרטיטית כפי שנקשרה לחלוקות החברתיות-מרחביות; מאידך, הממד השוויוני הטבוע בתכנית ה"רשת". לפיו, תכנית המעוצבת להשגת שוויון מרחבי מוחלט נידונה מראש לכישלון, כך שלשתי האסטרטגיות קיום בו-זמני: לקבוצות החברתיות זכויות קרקעיות שונות אך זכות שווה להצביע, וצורת האזרחות הנגזרת מכך היא היררכית וגם דמוקרטית (Mazza 2009, 127-8). ניתוח זה אידיאליסטי במידת מה שכן הממד ההיררכי-סרגטיבי מועצם בהרבה אם נחשיב את הנשים ואת העבדים כחלקים אינטגרליים מהחברה היוונית שנבצר מהם להצביע, וקבוצות נוספות שלא נכללו בפרוייקט האיזרוח. הניתוח גם אידיאליסטי לא רק בהתחשב בחוסר השוויון המיוצג בתכנית הרשת במסגרת חברה בעלת משטר דמוקרטי (הגריד של מילטוס באותה מידה כמו זה של ניו-יורק או שיקאגו), אלא גם לאור העובדה שתכנית הרשת שרתה גם מדיניות של סרגציה מרחבית בקרב משטרים טוטליטריים באופן מובהק (דוגמת ברית המועצות).

בנוסף, מספר ספרי לימוד בתחום תכנון הערים והאזורים מציינים את התכנון כפעולה רציונאלית וכמעט אוטופית המבקשת לייצר "טוב ציבורי" במסגרת הגשמת מטרות חברתיות, כלכליות וסביבתיות (Hall 1996; Kolson 2001). אולם לאחרונה גוברת ההכרה בדבר "צדו האפל" של התכנון, כלומר יכולתו לסייע באופן מכוון למטרות הפוכות של דיכוי אתני, הנצחת פערים חברתיים והדרה ודחיקה לשוליים של קבוצות מיעוט (Yiftachel 1998). ושוב, מנגד, ההכרה "בצד האפל" של התכנון טומנת בחובה אפשרות לתיקון. דוגמה לכך, בגיליון זה, הוא המאמר "תכנית לדיור חברתי בשדה דב" (ראו מדור "בשדה התכנון"), בדבר קידום מדינתי ועירוני של פרויקטי דיור ליצירת תמהיל חברתי מגוון. התכנית בשדה דב חותרת לצמצם את הסרגציה החברתית בשכונות הצפוניות והעשירות של תל אביב באמצעות עידוד שוויון וחלוקה הוגנת של משאבים ציבוריים תוך ייעוד שטח המגורים לאוכלוסייה בעלת הכנסה בינונית ונמוכה.

במבט היסטורי, תופעת ההיררכיה והשליטה המרחבית בסביבה העירונית הגיעה אולי לשיאה בדמות הסרגציה על רקע הקולוניזציה האירופית של אפריקה ואמריקה עד לשנות השלושים של המאה העשרים, עם שיא נוסף וחסר תקדים בדרום-אפריקה בזמן האפרטהייד (Mabin 1992). אולם מאז העת העתיקה ועד לתקופה המודרנית, דומה שהסרגציה לא נעדרה מאף חלק של הגלובוס כניסיון של קבוצות אליטה לעצבה במטרה להאדיר את כוחן. נזכיר, כאסוציאציות ספורות מימי הביניים של תופעה דינאמית ובלתי מוגמרת, את מתחמי ה"עיר האסורה" בתוך חומת העיר הסינית, את תכנון חלקים מערי אירלנד על ידי הקולוניזטורים האנגלים עבור עצמם או תכנון רבעים מערי המזרח התיכון על ידי סוחרים איטלקיים; את ה"מלאח" בערי מרוקו וה"גטו" בערי מזרח אירופה שיועדו למיעוט היהודי; ואת ה"זונגו", הוא הרובע שיועד לזרים-ילידים בערי מערב אפריקה. ההפרדות המרחביות נמתחות גם הרבה מעבר להקשר העירוני, נזכיר למשל, בבחינת אסוציאציות בודדות וכמעט שרירותיות, את מדיניות ההסגר על רקע רפואי כפי שתוכננה על ידי רשויות מדינתיות לאורך הדורות; את "כפרי החופש" שנוסדו ברחבי

הסרה עבור העבדים המשוחררים תחת פיקוח צרפתי נוקשה; את המונח "הטרטופיה" לפוקו לציון תכנון מרחבי הגמוני במטרה לשלול את כוח הפרט (Foucault 1966); או את ההפרדה המושגית בין הצפון לדרום הגלובאליים כמכתיבה תיאורית עירונית מפחיתה ומדרה (Robinson 2002) ופרקטיקה תכנונית בלתי רלוונטית או בלתי ישימה (Watson 2002; 2012).

מתוך המבעים האקלקטיים של ההפרדות המרחביות כפי שמובאים במדור זה, עולים מספר נושאי חתך, דוגמת המשמעויות האתיות המושרות בפעילות התכנונית או הנקשרות למרחבים של ההפרדה שנוצרו כתוצאה ממנה; דוגמת מדיניות תכנון משתנות של סגרגציה בטריטוריה או אזור אחד בפרק זמן ניכר והמתחים שאלו מייצרות בין לבין עצמן ובין לבין הקבוצות האתניות או המעמדיות; דוגמת היחסים ההדדיים בין טריטוריאליזציה, דה-טריטוריאליזציה ורה-טריטוריאליזציה כפי שנקשרים לנוהגי ההפרדה המרחבית; או דוגמת תיאוריזציה של תרבות תכנונית סרגטיבית או, במובן הפילוסופי יותר, של המתח המהותני הארוג באקט יצירת הגבול בין האני לאחר. מעבר להיבטים התפקודיים והפרגמטיים השכיחים יותר בספרות התכנון, הממד ההיסטורי הבא לידי ביטוי במדור זה מאפשר לתפוש את נושא תכנון ההפרדות המרחביות כחלק מתהליכים רחבים יותר במובן החברתי והפוליטי. הממד ההיסטורי חיוני גם לעצם הבנת המונח "תרבות תכנון" באופן כמעט אתנוגרפי, כתולדה של הקשר פוליטי וחברתי ספציפי, כפי שהתגבש לעיתים לאורך זמן וגם אם היווה לעיתים שבירה עם העבר. בכך שאבנו השראה מהפרויקט המונומנטאלי "החלוקות של העיר" בעריכת הסוציולוג הצרפתי כריסטיאן טופלוב, אשר בחן את המשמעות הסמנטית של המילים הבונות את המרחב העירוני והמסמנות את החלוקות הפיזיות בו. לפי טופלוב, "בתפישתנו את המילים עבור האובייקט, ניתן להבין טוב יותר את אופני חלוקות העיר. ניתן להבחין בפשטות הניכרת בחלוקות המרחביות של המנהל המודרני [דוגמת תכנית העיר, המבדילה בין האזורים לפי צבעים, או מפת הגיאוגרף, המחלקת את הטריטוריה העירונית לפי מורפולוגיה או שימושי חלקיה] ולצידן בעקבות של מוסדות קדומים, בהשמת העבר בתוך ההווה ובתביעות המרחביות של קבוצות" (Topalov 2002, 1). היותם של נוהגים תכנוניים מעוגנים היטב בכוחות פוליטיים, חברתיים ותרבותיים הוא נושא השב ועולה מסדרת התרומות למדור זה, וניתן לומר שעל השוני בין נוהגים אלו "להיות מובן רק אם הכלים והתהליכים מוכרים כתוצר של כוחות תרבותיים, לא כתופעה עצמאית אשר קיומה מתעלה איכשהו מעבר ללוקלי ולפרטיקולרי" (Booth 2005, 259; ראו גם Rapoport 1987). לצד הממדים הפרגמטיים והאתיים של התכנון, הקריאה במדור מזמינה את הקורא למסע מושגי מופשט ומסע במרחב ובזמן, ובו-בזמן מותירה בדמיונו חופש ומקום ליצירת נקודות השקפה נוספות בין התרומות.

במאמרה **על הסף: בגבולה של היבדלות מרחבית**, דנה עדנה לנגטל בשאלת הכנסת האורחים כשאלה מהותנית ביחסים חברתיים ומרחביים. תוך עמידה אתית-פילוסופית על ההבדל בין הממד התיאולוגי של השאלה ובין היחס אליה בעת המודרנית דרך העת העתיקה, לנגטל מעלה את המתח המרחבי והתפישתי המאפיין כל אקט של הכנסת אורחים. מתח זה מגולם במבנה הקונפליקטואלי בו המארח – מאברהם עד לאירופה הפוסט-קולוניאלית – מחוייב להכניס את הזר לביתו אך בו בעת לכבד את זרותו, לקרוא לו בשם

ולחשאר אותו בחוסר שם, להדגיש את זהותו שלו אל מול ההיפתחות לעבר אחרות המוחלטת. זאת לצד דיון במושג הכנסת האורחים כפי שמתרחש במרחב קונקרטי, במרחב העירוני, ובפרט דרך הבנה אדריכלית של חזיתות מבנים במרחב זה בדמות אזורי הסף של חלון, דלת ומפתן. תוך כך מצטיירת ההבנה שאזורי סף אלו אינם עומדים בבחינת גבול בינארי בין החוץ לפנים, אלא הם מהווים מקום של התרחשות, של תהליך הקונפליקט בין הפנים לחוץ. לתהליך זה פוטנציאל להנחיית מתכננים שכן הוא אינו נוגע רק לבית הפרטי, אלא מכונן את המבנה העירוני.

בין תכנון המרחב המוכר לכאורה ובין תכנון המרחב הזר לכאורה, עומד מאמרו של ליאורה ביגון ואמבה ניגוא **רשתות אינטר-קולוניאליות של מומחיות מדעית, קדחת צהובה ותכנון עירוני במערב אפריקה**. "ביצור אירופעי את עצמה" נוכח משבר האבולה תוך סיוע מזערי בהון כלכלי ומקצועי למערב-אפריקה, לטענת אנשי רוח ומדעני בריאות ציבור, משתקף לא רק ביחסים הפוסט-קולוניאליים בין הצפון לדרום הגלובאליים, אלא נטוע עמוק כבר בעבר הקולוניאלי. כפי שנראה דרך ניתוח גאולוגי של הפוליטיקה המרחבית שעמדה מאחורי "הכנס האינטר-קולוניאלי לקדחת צהובה" שנערך בשנת 1928 בדקר הצרפתית בירת סנגל, הוכפף ידע הרפואי להנצחת המצב הקולוניאלי. באמצעות מעגלי המומחיות המדעית, לרבות אלו של המתכננים העירוניים, פעפעו רעיונות שחלקם פסבדו-מדעיים בין המושבות הקולוניאליות השונות בניצוח כוחות מערב-אירופים שונים, בעיקר בריטים וצרפתים. אופני ניהול מגפת הקדחת הצהובה וכינון התכנון העירוני באפריקה שמדרום לסהרה בתקופה הקולוניאלית ייבחנו בין השאר על רקע גיבוש טראנס-לאומי אירופי של מדיניות הסגרציה הגזעית במגורים בערי מערב אפריקה.

מאמרו של אמין קמטה מסכם בקצרה ובביקורתיות רבה עשרות שנות של תכנון קולוניאלי ופוסט-קולוניאלי באפריקה. תחת הכותרת **תכנון בעיר באפריקה שמדרום לסהרה: קיבעון באשר לפורמאליות**, קמטה מוכיח את השלטונות העירוניים שם על היותם אובססיביים בחתירתם לשכפל את המודל החיצוני של העיר המודרנית במערב. זאת באמצע את קווי המנהל והתכנון העירוני הקולוניאליים המאופיינים באקסקלוסיביות שלהם, ותוך התערבות תכנונית מלמעלה למטה כנגד כל מה שנחשב בלתי הולם את הסכמות שלהם. התוצאה היא משבר עירוני עוצמתי נוכח הדחיקה והגינוי של צורות מחייה וייצור של הרוב העירוני מחד; והמשך הכחשות השלטונות העירוניים למציאות שנוצרה מאידך, בגיבוי מנהלי-תכנוני מלא. הדביקות בחלום על מודרניות עירונית מערבית לא מביא אלא למדיניות תכנונית בלתי רלוונטית וללא כל אלטרנטיבה עבור הרוב העירוני, ולתוצאה ההפוכה בתכלית של הנצחת הא-פורמאליות.

מכאן לעבר ניתוח סימבולי-ויזואלי, כהיבט מעט בלתי צפוי, של תופעה תכנונית מוחשיות ביותר של הפרדה מרחבית פר-אקסלנס, היא חומת ההפרדה בין הגדה המערבית ומזרח ירושלים ובין צדו האחר של הקו הירוק בישראל. במאמרו **יצירה ותכנון של מקום טראנס-לאומי: אקטיביסטיים בינלאומיים, גרפיטי וחומת ההפרדה הישראלית**, מנתח רוברט סאודרס את רשת שבע-מאות-הקילומטרים-ויותר של החומות, הגדרות והכבישים שהוקמה בכדי לבודד את היישובים בתוך ישראל ואת היישובים הישראלים

בגדה המערבית מהיישובים הפלסטיניים שם ובמזרח ירושלים נוכח גלי הטרור. קו גבול ממשי זה, כסמל והצהרה של כוח ממשלי התוחם בין מרחב של שלום ומרחב של אלימות בחוויה הקולקטיבית של צד אחד, והמפקיע קרקעות ומכביד על התנועה בחוויה הקולקטיבית של צד שני, מייצר בקרב באחרון תחושת דה-טריטוריאליזציה והסגר. יתר על כן, קו הגבול הפך למקום של פעולה פוליטית מחאתית אשר אחד מהיבטיה הבולטים והשכיחים לכל אורכו הוא הגרפיטי. עבור סאודרס, הגרפיטי מהווה מקור ראשוני לבחינה ביקורתית של תהליך "עשיית מקום" כפונקציה לרה-טריטוריאליזציה של מרחב עימות. משובץ בדוגמאות ויזואליות רבות, המאמר קורא למתכננים לשים לב ל"מרחבים מעומעמים" מעין אלו הנכשלים להתאים למרחבים המוכרים והנורמאליים לכאורה הנשלטים על ידי הממשליות, ושבהם הכוח ההגמוני בולט בכך שאיננו מוגמר או מושלם.

מאמרה של חבצלת יהל נקרא **לא חוקי אך משתלם: הקצאת מגרשים בנגב למשפחות פוליגמיות**. הוא עומד במידה רבה בהמשכיות למאמרו של קמטה בכך שהוא מדגים, אמנם בצפון הגלובאלי, את ההשלכות המרחביות של נוהגים א-פורמאליים של קבוצות מיעוט ילידיות. נוהגים אלו לא רק מצביעים אתגר בפני השלטון המדיני והמודרני המעוצב על פי נורמות מערביות. להיסוס המדינתי המתמשך ולקושי לעמוד מול נוהגים אלו מבחינת חקיקה או אכיפת החוק, מסיבות שונות, יש שתי השלכות מרחביות עיקריות. הראשונה היא פתיחת פתח להיווצרותו של "מרחב מעומעם" מחד המעודד את הפוליגמיה ומעגן אותה במרחב, באופן שאינו סותר לכאורה את ההיבט התכנוני והמשפטי; והשנייה היא יצירת "מסורות מומצאות" במובן ההובסבאווי (Hobsbawm 1983), דהיינו, ההיסוס המדינתי יוצר מסורות חדשות מבחינת נוהג תרבותי ילידי, מסורות אשר לא רק יונקות מן העבר, אלא מגיבות בצורה מעשית ביותר, ותולדה של, השיח שלהן עם השלטונות במובן התכנוני המשפטי.

חותם את המדור המיוחד הוא מאמרו של אורן יפתחאל על אודות **תכנון משטר הפרדה בישראל/פלסטין: משרון עד שרון**. במבט חד ומפוכח בוחן יפתחאל את יחסי הגומלין בין התשתית המשטרית המרכזית מאז 1948 ובין התכנון המרחבי הארצי, בין השאר דרך הפרופיל המקצועי של שתי דמויות ותומתן לתהליך ייחוד המרחב: המתכנן אריה שרון והמדינאי אריאל שרון. התפישה של התכנון כיוצר תהליכים מרחביים דרכם מתמסדות מערכות הכוח והופכות למקובלות וחוקיות באשר ליצירת אזרחות, דפוסי פיתוח ויחסים אתנו-חברתיים, מאפשרת ליפתחאל מבט סינופטי על היחסים הדיסקורסיביים בין ששים שנות תכנון ישראלי ובין אופי המשטר והחברה בארץ. בנייתו ביקורתי, מושגי במהותו, הוא מקביל למשל באופן מעורר מחשבה בין הדינאמיקה הגאוגרפית-אתנית של מרחבי התיישבות היהודית בין הירדן לים וה"מיליטריזם התכנוני" שלה, ובין המצב הדרום-אפריקאי לשעבר של ה"אפרטהייד". זאת תוך קריאה להכנסה משמעותית יותר של הממד האתי בדמות שיקולים ערכיים ומוסריים המהווים ממילא חלק מהאתוס של הפרקטיקה התכנונית, ולדה-קולוניזציה מרחבית דרך ניסיונות לתיקון ארוך-טווח בעלי השפעה מייצבת.

מקורות

- Booth, P. 2005. The Nature of Difference: Traditions of Law and Government and their Effects on Planning in Britain and France. In: Sanyal, B. (Editor). *Comparative Planning Cultures*. Routledge, London, 259-283.
- Foucault, M. 1966. *Les Mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris.
- Garlake, P. 1982. *Great Zimbabwe*. Zimbabwe Publishing House, Harare.
- Hall, P. 1996 (1988). *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Blackwell, Oxford.
- Hobsbawm, E. 1983. Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, E. and T. Ranger (Editors). *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1-14.
- Kolson, K. 2001. *Big Plans: The Allure and Folly of Urban Design*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Kostof, S. 1991. *The City Shaped*. Thames and Hudson, London.
- Mabin, A. 1992. Comprehensive Segregation: The Origins of the Group Areas Act and its Planning Apparatuses. *Journal of Southern African Studies*, 10 (2), 405-429.
- Mazza, L. 2009. Plan and Constitution – Aristotle's Hippodamus: Towards an 'Ostensive' Definition of Spatial Planning. *Town Planning Review*, 80 (2), 113-141.
- Mazza, L. 2016. *Planning and Citizenship*. Routledge, NY/London.
- Rapoport, A. 1987. On the Cultural Responsiveness of Architecture. *Journal of Architectural Education*, 41 (1), 10-15.
- Robinson, J. 2002. Global and World Cities: A View from Off the Map. *International Journal of Urban and Regional Research*, 26 (3), 531-554.
- Sandercock, L. 1998. *Towards Cosmopolis: Planning for Multicultural Cities*. Wiley and Sons, New York.
- Stanislowski, D. 1946. The Origin and Spread of the Grid-Pattern Town. *Geographical Review*, 36 (1), 105-120.
- Topalov, C. (Editor) 2002. *Les Divisions de la ville*, collection 'Les Mots de la ville', prepared under UNESCO's Management of Social Transformations (MOST) Programme. UNESCO, Maison des sciences de l'homme, Paris.
- Watson, V. 2002. The Usefulness of Normative Planning Theories in the Context of Sub-Saharan Africa. *Planning Theory*, 1 (1), 27-52.

Watson, V. 2012. Planning and the 'Stubborn Realities' of Global South-East Cities: Some Emerging Ideas. *Planning Theory*, 12 (1), 81-100.

Yiftachel, O. 1998. Planning and Social Control: Exploring the 'Dark Side.' *Journal of Planning Literature*, 12 (4), 395-406.

